

Микола Вербовий*

 <https://orcid.org/0000-0003-0366-4921>

ОСОБЛИВОСТІ НАЗВ ТРАДИЦІЙНОГО ПАЛИВА В ГОВІРКАХ КРИВОРІЖЖЯ

THE PECULIARITIES OF LEXICON CLOSELY RELATED WITH THE TRADITIONAL TYPES OF FUEL IN THE DIALECTS OF THE KRYVVI RIH REGION

This article presents and discusses the lexicon (based on traditional types of fuel) in the dialects of the Kryvvi Rih region. Analysis of the dialectal form is made in comparison with the general Ukrainian language, especially with its colloquial units.

Keywords: dialects in Kryvvi Rih region, lexicon, texts of a dialect, names of traditional types of fuel

Slowa kluczowe: gwary okolic Krzywego Rogu, leksyka, teksty gwarowe, nazwy rodzajów tradycyjnego opału

Ця стаття є своєрідним доповненням до попередньої статті, що висвітлювала особливості складу та функціонування назв, пов'язаних із традиційним випіканням хліба на Криворіжжі [Вербовий, 2011].

Для дослідження обрані два села Криворізького району (*Лозоватка* заснована 1765 року переселенцями з-під Глухова, а *Глеюватка* – на початку ХХ ст. переселенцями з Лозоватки) та одне Широківського району – *Шестірна* (виникла на початку ХVІІІ ст.). Умовно говірки Шестірни та Лозоватки називаємо первинними, а переселенську говірку Глеюватки – вторинною. Свого часу Шестірна входила до складу населених пунктів (№ 82), у яких збирали фактичний матеріал для *Атласу української мови* [АУМ, т. 3, ч. 2], тобто тут маємо матеріал для порівнянь та зіставлень.

* Криворізький державний педагогічний університет, Факультет української філології, Кафедра української мови, пр. Гагаріна 54, м. Кривий Ріг, 50086, Україна; e-mail: mverbovyj@ukr.net.

До розгляду залучаємо слова, пов'язані з традиційними видами палива, і не беремо до уваги назви, що з'явилися порівняно недавно, напр.: *ўже бул'о вуґл'а / вуґл'а було // а до того ж то топил'и // хто / хто ч'им; пой'авиўс'а газ // о те'пера шоб о'це з'іл'ками а'бо на плит'і то'пит' // це вже і-і 'дико* [ЛЗ].

1. ЗАГАЛЬНІ НАЗВИ

На питання „чим раніше топили піч?” наратори у трьох селах відповідають: *то'пилос'а ч'им по'пало* [Шс]; *то'пил'и // хто / хто ч'им* [ЛЗ]; *а п'іч'ўс'ім то'пили* [Гл]; *всім / шо було / со'йашниками па'лили / ну вес'о'це шо // на пол'і росло* [Гл]. Перша форма орудного відмінка означального займенника *всім*, без найменшого сумніву, зраджує літературне походження, оскільки нормально на Криворіжжі функціонує форма з голосним *и* [Вербовий, 2011, с. 114]. Оповідач у розповіді ще вживатиме паралельно літературну й говіркову форми одного слова, про що мова буде згодом.

1.1. Даліше наповнення цієї конструкції у певних межах варіативне, що, зокрема, залежить і від місця розташування села, напр.: *і ку'рай'тод'і буў / і дере'за / і оч'е'рет* [Шс]; *со'йашники на сти'пу ла'мали // кукуру'зин':а / ко'рова по'йіс'т' кукуру'зин':а / а кукуру'зин':ам* 'мати х'л'іба напи'че // у п'іч'і [ЛЗ]. У Глеюватці корінний оповідач теж використовує стару форму *со'яшникъ* ‘подсолнечникъ’ [Бессараба, 1916, с. 559; Чабаненко, 1992, т. 2, с. 90], напр.: *а п'іч'ўс'ім то'пили / і со'йашники* [Гл]; назва відома і в Шестерні *ма'куха / це із со'йашник'іў* [Шс]. Сказане дозволяє ствердити, що в розгляданих трьох говірках іменник *со'йашник* (< *со'няшник* [Шевельов, 2002, с. 876]) побутує без фонетичних чи семантичних варіантів.

1.2. Розглядану конструкцію дві жінки в Лозоватці наповнюють двома різними номенами, пор.: *то со'йашники р'вали и // ши'ін'ки то та'к'і // он'ч'ухруй'ім // листоч'ки / ко'ров'і там // а т'і цур'ки // пол'а'мал'и і ў п'іч' // на'пал'увал'и* [ЛЗ] та *со'йашники на сти'пу ла'мали // кукуру'зин':а / ко'рова по'йіс'т' кукуру'зин':а / а кукуру'зин':ам* 'мати х'л'іба напи'че [ЛЗ]; тобто в цій говірці назви *ши'ін'ки* та *кукуру'зин':а* функціонують паралельно. Мовець у Глеюватці не вживає іменник *ши'ін'ка* ‘кукуруза’ [Бессараба, 1916, с. 556; Мельничук, 1982–2012, т. 4, с. 648], напр.: *і со'йашники / ход'или на поле // от // кукуру'зин':а* [Гл]; отже, здається, вторинна говірка демонструє певну зміну в лексичній системі. В *Атласі української мови* територія Криворіжжя представлена сімома населеними пунктами [АУМ, т. 3, ч. 2, № 76–82], а одночасне вживання двох розгляданих іменників у межах однієї говірки

засвідчене для чотирьох сіл [№ 76, 77, 79, 81]. Таким чином, наші тексти підтверджують і доповнюють фактичний матеріал АУМ.

За *Словником говірок Нижньої Наддніпрянщини* назва *пшінка* ~ *пшінка* побутує тут із семантикою ‘пшоняна каша’ [Чабаненко, 1992, т. 3, с. 301], хоча АУМ показує функціонування іменника *nʃinʃinka* ‘кукурудза’ на території Нижньої Наддніпрянщини та Причорномор’я [АУМ, т. 3, ч. 2, к. 110]. Літературній мові відомий розмовний номен *пшенічка* ‘2. Те саме, що кукурудза (перев. про качани кукурудзи)’ [Білодід, 1970–1980, т. 8, с. 415]. Окремо зазначимо, що в степових говірках Нижнього Подністров’я значення ‘бадилля кукурудзи, що йде на корм худобі, кукурудзиння’ виражає назва *кукурузн’ак* [Дзензелівський, 1953, с. 40].

Записи діалектного мовлення з Шестерні теж не фіксують іменник *nʃinʃinka*, напр.: *мама ш там тоне а́бо дро́вами / а́бо кач’а́нами куку’рудзими* [Шс]. Наш матеріал цілком узгоджується з поданим в АУМ, де для трьох сіл із семи на території Криворіжжя зафіксоване побутування тільки іменника *куку’рудза*, одне з цих сіл – Шестірна (№ 82) [АУМ, т. 3, ч. 2, к. 110]. Принагідно вкажемо, що в деяких говірках Нижньої Наддніпрянщини іменник *кач’ан* ‘3. Потовщене стебло суцвіття кукурудзи, на якому росте її насіння’ [Білодід, 1970–1980, т. 4, с. 123] виступає назвою кукурудзи [АУМ, т. 3, ч. 2, к. 110], так само й у східноподільських говірках *качані* ‘кукурудза’ [Паламарчук, 1958, с. 27], проте в своїй праці Чабаненко окремою статтею цей номен не описує.

Подані вище приклади з трьох говірок виказують, що насправді номен *куку’рудза* на Криворіжжі функціонує без африкати, що суперечить поданим в АУМ формі, пор.: *куку’рудза* [АУМ, т. 3, ч. 2, к. 110] (підкреслення тут і далі моє. – М.В.) та *кукуру’зин’а* [Лз; Гл], *му’ка кукуру’з’ана* [Шс]. До речі, так само і в інших нижньонаддніпрянських говірках *кукурузіння* (*кокоргузіння*, *кокорузіння*, *кукурузіння*) ‘стебла кукурудзи’ [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 187]. Назва *кукураза* в лексикографічних працях ХІХ ст. відома без африкати, напр.: „маисъ – **кукуру́за** (повсюду, напр. преимуществ. Херс. г.)” [Левченко, 1874, с. 68], для полтавських говірок *кукуру́за* [Білецький-Носенко, 1966, с. 199], а для правобережних загалом відзначені паралельні форми *кукуру́за*, рос. *Zea, Zea Mays L. = кукуру́за, кукуру́дза* [Уманець, Спілка, 1893–1898, т. 2, с. 58].

1.3. Іменник *цурка* (множина *цурки*; збірний *цурка́*) в нижньонаддніпрянських говірках означає ‘дрібні відходи з уламків стебел і колосків під час молотьби’ [Чабаненко, 1992, т. 4, с. 206]. Назва з такою семантикою відома й на Вороніжчині, напр.: *Зачав мене палкою по плічах снувать*,

аж *цуркі* *литять* [Дикарев, 1891, с. 275]. Наш матеріал показує форму *цурки* зі значенням близьким до нормативного ‘1. Короткий обрубок дерева; цурпалок’ [Білодід, 1970–1980, т. 11, с. 251], пор.: *пи·ін·ки то та·к·і // оп·ч ухруїм // л·ис·точ·ки / ко·ров·і там // а т·і цур·ки // пол·амал·и і ўн·іч’ // на·пал·увал·и* [Лз]. Цікаво, що на захід від розгляданої території у східнопо-дільських говірках „люди старшого покоління, крім дров, використовували для опалення оселі ... *палки* ‘стовбури соняшника’ (пор. *протопити палка-ми*)” [Задорожна, 2012, с. 47], пор. *пálка* ‘3. стебель безь колоса’ [Грінченко, 1907–1909, т. 3, с. 89; Білодід, 1970–1980, т. 6, с. 31]. Іменник *цурка* називає у східноподільських говірках ‘загострену на кінці паличку, якою закручують перевесло на снопу’ [Паламарчук, 1958, с. 34], на Київщині – ‘свернутую соломую вь видѣ веревки, коєю вяжуть снопы жита, пшеницы’ [Закревский, 1861, с. 576], а в полтавських говірках – ‘шнурокъ; веревочку съ двумя палочками на концахъ, чтобы что-либо скрутить, напрімѣрь снопъ’ (технічний термін – ‘палочка съ условными мѣтками каждаго участника при метаніи жеребья’ [Василенко, 1902, с. 155, пор. с. 174]). Семантику ‘обломокъ палки; полѣно’ виражають тут форми *цурпáлокъ*, *цурпáлка* [Білецький-Носенко, 1966, с. 383], пор. *цурпáлокъ*, *цурұпáкокъ* [так! – М.В.] [Закревский, 1861, с. 577], *цурұпáлок* [Левченко, с. 88, 97], а в східноподільських говірках – *цурпáлля* ‘обрубки стебел гички, бур’яну і т.п.’ [Паламарчук, 1958, с. 34].

Етнограф у Катеринославській губернії записав форми *до цуры* (побывъ, перевивъ і т.п.) ‘безь остатку’ [Манжура, 1890, с. 166] (пор. південноподільський іменник *цурі* ‘лахміття, ганчір’я, обривки’ [Мельничук, 1952, с. 97]), *сивъ на той цурпáлокъ* [Манжура, 1890, с. 40]. Мабуть, сюди ж слід долучити й утворення *той мечъ на каницурки* і *розскочывьсь* [Манжура, 1890, с. 8], що, найвірогідніше, є результатом контамінації етимологічно неясного іменника *каницур* ‘дрантя, лахміття; шматок’ [Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 367] та номена *цурка*. Ще пор. сучасну конструкцію *пальці, як цурупалки* ‘товсті короткі пальці’ [Чабаненко, 1995, с. 82].

Іменник *цурка* – найтипівіший для північноукраїнського наріччя, міг бути запозичений з білоруської мови [Шевельов, 2002, с. 941].

1.4. Якщо недалеко від села була *по·садка* (літературний відповідник *лісосмуга* [Білодід, 1970–1980, т. 4, с. 526]), то топили *і-і г·іл·ками* [Лз]; *мату // в ми·не / хо·дила / ш·ч·е / по·садка / то·д·і ш·ч·еї га·н·али // шо н·і·з·а ў по·садках ру·бат·т·рошки гило·ч·ок на // нару·ба / не·ре·т·ане // а по·том ше і пору·байе і в хату за·носе / шоб н·іх·то ї ни·бач·уї* [Гл]. Цікаво відзначити, що в своїй розповіді оповідач спочатку вживає літературну форму, засвоєну, мабуть, через школу: *це дес·ул·ісос·мугу // нака·тайе йо·го* [курай. – М.В.]

а далі – два рази говіркову. *Словник* Чабаненка не подає опис назви *по|садка*, і хоча реєструє іменники *гілька* ‘гілка’ та *гільочка* [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 228], однак не має форми *гілька*, хоча етнографічні матеріали подають обидві форми, напр.: *на дубові була гилка товста* [Драгоманов, 1876, с. 230] та *гільки дуже тонкі, ламаються* [Драгоманов, 1876, с. 340]. Записи з суміжних територій на північ од Криворіжжя фіксують у текстах пісень форму цього іменника тільки з голосним *и*, напр.: *Витырь віе, гылля хыле* [Бессараба, 1916, с. 302; ще див. 300, 357–358, 359], а в описі весільного обряду та в *Словнику* до праці виступають форми лише з голосним *і*, пор.: *гильце* [Бессараба, 1916, с. 404] та *гілка, гияшка, гілья, гильце* [Бессараба, 1916, с. 535]. І ще додамо, що дитячу гру в суміжних говірках називають *гіль(·)ка* [Курило, 1928, с. 28; Дзендзелівський, 1958, с. 44; Ващенко, 1960, с. 24].

Відповідно, можемо ствердити, що для говірок Криворіжжя паралелізм форм на зразок *гілька* : *гилка* має доісторичний характер [Шевельов, 2002, с. 303–305].

1.5. У діалектних текстах не знаходимо іменники *хмиз*, *хворост*, *суш'няк*, немає їх у *Словнику* Чабаненка, хоча *Атлас української мови* засвідчує побутування цих слів на території нижньонадніпрянських говірок [АУМ, т. 3, ч. 2, к. 115]. Етнографічні записи з Катеринославської та Херсонської губерній спорадично фіксують слова *я ямы докопаю, хворостнякомъ затрушу* [Манжура, 1890, с. 3], *Нызомъ, дружичкы, нызомъ // Попидъ вышневымъ хмызомъ! // У Ивана кинь вороненькый // Пырыскоче хмезъ зылыненъкый* [Бессараба, 1916, с. 419]. Умови життя в степу, що очевидно, витискують ці назви в наших говірках на периферію лексичної системи.

1.6. Наратори говорять і про *солому* як різновид палива, напр.: *у п'ич'і // там о'то о'гон' рос'пал'уйут' // ну ї солома // ну 'ран'ше ж // дроў же ж^ш то 'мало було* [Лз]; *хоч' і соломоу ў п'ич'і то'пили / а с'в'іже ўс'ігда 'йіли* [Лз]; *о'це то'пили // солома ж^ш була // то'д'і солома була ў'с'ака* [Гл]. На поширення та якість цього матеріалу для палива вказує приказка *изъ соломы дровъ ны нарубаешъ* [Бессараба, 1916, с. 498], ще пор. слобожанську *солóm'яні дрові* ‘солома для спалювання й обігрівання приміщень’ [Сагаровський, 2015, с. 70]. Якщо для суміжних із Криворіжжям говірок Бессараба відзначав „въ словѣ дрова ударение падаетъ на первый слогъ: дрóва, дрóвами, на дрóвахъ” [Бессараба, 1916, с. 2], то ми фіксуємо лише форми з наголосом на другому голосному, напр.: *то дрóвами 'топл'ат'* [Лз]; *мама ш там 'топе а'бо дрóвами / або кач'а'нами куку'рузними* [Шс]; *то'пили // і дрóвами // це ж на'сажували на 'вулиц'і ї нас було на'сажено // о'кац'ій ... в'м'есто за'бор'їу* [Гл].

2. КУРАЙ

2.1. В усіх досліджених селах оповідачі говорять про *курай* ‘(*Salsola* L.) трав’янисту степову рослину групи перекотиполе’ [Білодід, 1970–1980, т. 4, с. 406] (назва тюркського походження [Мельничук, 1982–2012, т. 3, с. 151], обов’язково називаючи його *перекотиполе* [Білодід, 1970–1980, т. 4, с. 203], напр.: *своїу плитку ми топили кураїом / знаєш ото пиріко’типоле йес’т’на пол’і кол’уч’е та’ке* [Шс]; *і тої курай та’киї / ... ну й’о’го називали ше пиріко’типоле* [Лз]; *кураїем топили ў п’іч’і* [Лз]; *курай це та’ке пиріко’типоле* [Гл]. Але чоловік у Шестерні стверджував, що є різновиди *кураю*, тобто *перекотиполе* не *курай*, пор.: *пиріко’типоле то са’мо со’боїу // то / вид курайа дру’гий*. Так уважав і Юрій Яновський (уродженець нинішньої Кропивницької області), принаймні в романі *Вершники* читаємо: *Вітер котив курай та перекотиполе* [Яновський, 1984, с. 265].

Чабаненко подає опис статті *курай* ‘1. бот. Будяк. 2. Усякий сухий бур’ян. 3. перен. ірон. Цупке немите, нечесане волосся, що стирчить у всі боки’ [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 231], але обходить увагою назву *перекотиполе*, так само й Бессараба пояснює лише іменник *курай* ‘сорная трава’ [Бессараба, 1916, с. 545; ще Курило, 1928, с. 29].

У словниках XIX ст. є синоніми до розгляданого іменника, напр.: **перекотіполе**, **покотиполе**, **катунь**, дикая спаржа, степное, вѣтвистое, растение (Херсонск. и Екатеринославск. г.), родъ травы *Gypsophila paniculata* (Kohl’s Reisen, II. 113) [Закревский, 1861, с. 446]; спаржа ‘заячий холодок, підчбс. (Высохшіе стебли этого растенія, а также *кураю*, *Hipsophyla paniculata*, называють **перекотіполе**, **котіполе**)’ [Левченко, 1874, с. 154]. Подані форми збігаються з нашою місцем наголосу, літературна норма вимагає наголошувати передостанній голосний *перекотиполе* [Білодід, 1970–1980, т. 6, с. 203]. Грінченко зафіксував обидва варіанти *перекотіполе* [Грінченко, 1907–1909, т. 3, с. 122] і номен *катунь* [Грінченко, 1907–1909, т. 2, с. 226], але назви *покотиполе* тут немає. У праці Михайла Комарова в перекладній частині статті *спаржа* читаємо: „**покотіполе**, **покотун**” [Уманець, Спілка, 1893–1898, т. 4, с. 69]. В обстежених селах таких назв ми не виявили і не знаходимо їх у *Словнику* Чабаненка. У вторинній говірці відзначаємо іменник *о’ц’і ж кол’уч’ки / ос’ін’у’зоне йіх* [Гл], пор. діалектну форму *кол’учка*, що серед інших має значення ‘курай’ [Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 526], ще *курай*, див. *колюча* [Желехівський, 1886, т. 1, с. 390, 360]; солянка = рос. *Salsola Kali* L. – **колючка**, *курай* [Уманець, Спілка, 1893–1898, т. 4, с. 61].

Слід, мабуть, думати, що номен *покотиполе* відомий на північній Полтавщині (пор. назву вірша *Покотиполе* А. Метлинського), а на південній Київщині [Рудченко, 1869–1870, вип. 1, с. 207–209] та Слобожанщині – номен *перекотиполе* (назва оповідання Г. Квітки-Основ'яненка). Нині у слобожанських говірках побутує приказка *і курай багáтому несéться* ‘про талан, щастя, удачливість’ [Сагаровський, 2015, с. 108], що, безперечно, виказує символічне значення *перекотиполя*: у так званому „рукописі Чепи (1776 р.)” є замовляння, що за допомогою зілля, „называемое *перекотиполе*” має „предохранить домовство отъ зла, чародѣйствомъ наносимаго” [Стороженко, 1892, с. 128]. З такого погляду етимологічно прозорою стає назва *aspārāgus. Шпарагъ. Чо(р)това Брада*, по(д)чось Зеліє [Максимович, 1991, с. 96] ~ підчís ... *козя борода* [Мельничук, 1982–2012, т. 4, с. 398]. Ясна річ, мова йде про територію (північна Полтавщина й Слобожанщина), де *курай*, очевидно, не використовували як паливо.

Наші інформанти також відзначають, що в дощову погоду об *курай* витирали взуття, напр.: *бе^вздо^рож^йе бу^ло / з^нач[’]ит[’] / о^ц’і ж кол[’]уч[’]ки / ос[’]ін[’]у[’]гоне[’]йіх / і йіх соби[’]райут[’] // ноги обти[’]рали / це п[’]риїдеи[’] як ота[’]ка ни[’]по[’]года // но[’]ги там // ну і па[’]лили ним [Гл].*

Додому *курай* приносили *но[’]гами потоп[’]тали йо[’]го // і на од[’]їйало там ч[’]и шо вже йа[’]кес[’] / і то принос[’]ат[’] / так же ж йо[’]го ба[’]гато ни[’] в[’]із[’]меш / а як потоп[’]ч[’]иши то[’]д[’]і прини[’]сеш [Лз]; а[’]бо цим // но[’]сили // на / в[’]їазки на п[’]леч[’]і і но[’]сили / то[’]нит[’] [Гл]. Іменник *од[’]їйало* – росіянізм [Фасмер, 1986–1987, т. 3, с. 121; Мельничук, 1982–2012, т. 4, с. 160]. Назву *в[’]їазка* Чабаненко не фіксує, найвірогідніше, тому, що іменник входить до складу літературної мови [Білодід, 1970–1980, т. 1, с. 797], пор.: *травьци нарвы, навьяжы у вьязку* [Манжура, 1890, с. 74; ще с. 127]. Або привозили, напр.: *поп[’]ри[’]даўл[’]уйе йо[’]го і на гар[’]бу [Гл].**

2.2. Номен *гарба* – „запозичення з тюркських мов” [Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 471], вживаний на Криворіжжі без варіантів, як і подає *Атлас української мови* [АУМ, т. 3, ч. 2, к. 94]. Левченко стверджував, що „большой сельско-хозяйственный [возь. – М.В.] въ Херс. г.” називають *мажара* [Левченко, 1874, с. 14]. Але як назва воза цей номен в розгляданому живому мовленні не виступає, і тільки прізвища *Мажар, Мажара, Мажаренко* [КТ, с. 397] свідчать, що слово мало певне поширення на Криворіжжі. Запозичений з кримсько-татарської мови іменник *ма́жа* (похідний *мажара*) позначав ‘чумацький віз’ (порівняй українізм в польській мові *taża* ‘чумацький віз’) [Мельничук, 1982–2012, т. 3, с. 358], саме так, власне, й пояснюють Михайло Комаров *гарба* ‘довгий татарський’, а *ма́жа, мажара, літёрний*

віз ‘чумацький’ [Уманець, Спілка, 1893–1898, т. 1, с. 92] і Борис Грінченко *ма́жа* ‘чумацький возъ’ (прикметник *ма́жний* ‘относящийся к чумацкому возу’ [Грінченко, 1907–1909, т. 2, с. 396]) та *мажára* ‘большой возъ’ [Грінченко, 1907–1909, т. 2, с. 396]. Назва *віз-літерняк* або *літérний віз* ‘возъ, приспособленный для возки сноповъ’ [Грінченко, 1907–1909, т. 2, с. 371] паспортизована цитатою з роману *Люборацькі* А. Свидницького, тобто назва виступає в подільських (пор. південноподільські форми *літérний* ‘(про воза) з полудрабками’, *літра́к* [Мельничук, 1952, с. 84]) та середньонаддніпряньських говірках *літерний віз* ‘драбинястий віз, пристосований для перевезення снопів, сіна, соломи’, *літерняк* [Лисенко, 1958, с. 14].

У Катеринославській губернії етнографи відзначили, здається, переважне побутування іменника *гарба́* [Манжура, 1890, с. 4; 1894, с. 175–176; Драгоманов, 1876, с. 107, 256, 418], хоча два рази записи подають і назву *мажа*, напр.: *чумаки оддадутъ ёму дванадцять мажъ* [Манжура, 1890, с. 87, 88]. Цікаво, що Бессараба в *Словнику* подає лише форми *ма́жа* ‘чумацький возъ’, *мажára* ‘тоже’ [Бессараба, 1916, с. 546], але не наводить іменник *гарба* [Бессараба, 1916, с. 16]. Інший дослідник згодом ствердив, що на Наддніпрянщині *ма́жа* (*мажára*) означає ‘великий віз’ [Ващенко, 1960, с. 57], а номен *мажára* виступає тут як ‘друга назва гарби й назва великого воза взагалі’ [Ващенко, 1968, с. 41]. Доступний нам фактичний матеріал виказує паралельне функціонування в нижньонаддніпряньських говірках іменників *гарба* [Чабаненко, 1995, с. 14, 124] та *віз* [Чабаненко, 1995, с. 22, 47, 52, 128].

Окремо виділимо, що в запозиченому слові первісно була африката „маджára ‘віз’ (кр. тат. *тасаг*, літ. укр. *мажára*)” [Шевельов, 2002, с. 802].

2.3. З гарбою пов’язаний записаний на Кубані іменник *кура́йниця* ‘веревка, которой въ кубанской степи привязывают на арбѣ собранный для топлива курай и вообще топливо’ [Грінченко, 1907–1909, т. 2, с. 328; Желехівський, 1886, т. 1, с. 390].

У нижньонаддніпряньських говірках Чабаненко зафіксував історизм *кура́яник* (*кура́яничок*) ‘коржик, випечений із борошна, в яке додано розтерте насіння кураю (*Salsola* L.)’ [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 231], на Криворіжжі ми такого слова досі не чули, оскільки наші оповідачі згадують у Лозоватці *л-обод’аники* [Лз] або *млин* ‘ц’і на *сковород* ‘ц’і *пе*“ч’еш / *пшо*н’аники *ка’зал* и [Лз], пор. *пшоняник* ‘блинь із пшена’ [Грінченко, 1907–1909, т. 3, с. 504; Ващенко, 1960, с. 84; 1968, с. 27]. У Шестерні наратор говорить: *а’їїли ми і макушаники ото / не*“ бул-о ж хл’їба. Етнографічні записи знають ще назву *жиляники* ‘коржи безъ масла’ (що печуть в „жилавий понеділок”, тобто перший день великого посту) [Драгоманов, 1876, с. 22].

Номен *кура*¹*яник*, ясна річ, специфічно локальний: його не подає серед похідних утворень *Етимологічний словник української мови* [Мельничук, 1982–2012, т. 3, с. 151]. До назви *л*⁰*обод*¹*'аники* додамо, що в Лозоватці мовець пригадує *ййли в*¹*сорок*¹*'с*⁰*'ом*¹*'ім*¹*год*¹*'і*¹*лободу*¹*одну*. На Криворіжжі ми фіксуємо тільки форму *лобода*, хоча Вашенко подає для Наддніпрянщини іменник з останнім наголошеним голосним *лободá* [Вашенко, 1968, с. 53], як у полтавських [Білецький-Носенко, 1966, с. 212; Василенко, 1902, с. 199] та північних говірках [Закревский, 1861, с. 386] і в літературній мові [Білодід, 1970–1980, т. 4, с. 536]. На жаль, назви *лободá* чи *лободá* у праці Чабаненка немає.

3. КИРПИЧ

3.1. Одразу за *кура*¹*ем* наратори називають *кирпич* 'плитки гною як паливо' [Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 437]. Суттєвих розбіжностей у приготуванні такого палива в текстах з Лозоватки та Шестерні ми не виявили, а в Глеюватці наші наратори про цей вид палива тільки чули: *мамка*¹*рос*¹*казувала шо*¹*оце*¹*в*¹*бабушки*¹*п*¹*'іч*¹*'здо*¹*рова*¹*сто*¹*'йала*.

Мовці в Лозоватці та Шестерні стверджують, що *кирпич* нарізали лопатою, напр.: *гн*¹*'її*¹*од*¹*корови*¹*... роски*¹*'дали*¹*та*¹*'кий*¹*круг*¹*/ топ*¹*'тали*¹*його*¹*р*¹*'ізали*¹*на*¹*та*¹*'к*¹*'і*¹*/ плитки*¹*/ і то*¹*то*¹*'пили*¹*кирпич*¹*'ем* [Лз]; *то*¹*'д*¹*'і*¹*бралас*¹*'та*¹*'ка*¹*ло*¹*'пата*¹*і*¹*куб*¹*'іками*¹*та*¹*'кими*¹*р*¹*'ізалос*¹*'а* [Шс], але *Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини* фіксує, що це '1. Вироблена в спеціальній формі чотирикутна, висушена на сонці плитка кіз'яків із домішкою соломи, що використовується як паливо' [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 166].

Цікаво, що в степових говірках Нижнього Подністров'я побутує іменник *ліпáх* 'плитка з коров'ячого гною, перемішаною з соломою чи половиною; використовується як паливо' [Дзендзелівський, 1958, с. 46], ця ж форма відома і подільським говіркам 'кирпич з гною на паливо' [Москаленко, 1958, с. 49]; назва походить од дієслова *ліпнути* [Мельничук, 1982–2012, т. 3, с. 238]. Характер назви має вказувати на те, що *ліпáх* ліплять з гною, як, власне, й по-ясное дослідниця: „люди старшого покоління, крім дров, використовували для опалення оселі *ліпáк* 'паливо для печі, зліплене з коров'ячого гною та соломи'” [Задорожна, 2012, с. 47]. Слід, зрозуміло, думати, що первинною є форма *ліпáк* (оскільки суфікс *-áк* служить „на означення предмета за якоюсь характерною рисою в досліджуваних говірках” [Дзендзелівський, 1953, с. 40]), а вторинну форму *ліпáх* можна пояснити хитанням $k \sim x$, що є афективним засобом [Шевельов, 2002, с. 944]. Буковинська назва *ліпáк*

‘1. Кізяк, вид палива із посліду тварин з домішкою соломи’ [Гуйванюк, 2005, с. 262], здається, підтверджує наш здогад.

Привертає до себе увагу фонетичне оформлення розгляданого слова в двох селах: оповідачі з Лозоватки використовують форму *кирпич*, а мовці в Шестерні говорять уже про *к’ірп’іч*. Друга форма, що зрозуміло, зраджує тут сильний вплив російської мови. Розглянутий досі матеріал дає підстави ствердити, що первинна говірка Лозоватки знає паралельне функціонування форм *кирпич* і *ілка*.

Також відзначимо, що в Шестерні мовець характеризує якість цього палива *воно полу|ч’айец’ : а в осно|у|ном йак торф // пош|ти шо та|ке*, а в полтавських говірках іменник **кирпичь** якраз другим значенням і позначає ‘торф’ [Білецький-Носенко, 1966, с. 183].

3.2. Оскільки в українській мові іменник *цегла* ‘будівельний матеріал’ – ‘запозичення з німецької мови’ [Мельничук, 1982–2012, т. 6, с. 234] (видима річ, через польське посередництво), а номен *кирпич* ‘плитки гною як паливо’ – ‘запозичення з тюркських мов’ [Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 437], то цілком сподіваним є протиставлення обох слів. Записи з кінця XIX та початку XX ст., зроблені на суміжних з Криворіжжям територіях, засвідчують це розрізнення, напр.: *кырпычъ* ‘кизякъ въ видѣ кирпича’ [Бессараба, 1916, с. 545] та *цегла*, *segla* ‘кирпичъ’ [Бессараба, 1916, с. 563]. Так само й аналізовані тексти з Лозоватки дозволяють твердити, що в цій говірці розглядане протиставлення збережене, пор.: *п’іч’ була складе|на с|цегли та гн’її од ко|рови то над|в’ір ви|возили / а то роскидали та|кий круг / топтали його |р’ізали на та|к’і / плитки / і то топтали кирпич’ем* [Лз].

У Шестерні, як свідчить доступний нам матеріал, такого розрізнення вже немає, оскільки під впливом російської мови іменник *к’ірп’іч* заступив номен *цегла*, пор. у розповіді чоловіка й кількох жінок: *к’ірп’іч’ цей шо па|лит’ та к’ірп’іч’ той шо па|лит’ із на|возу* [Шс], тобто тут значення ‘будівельний матеріал’ і ‘плитки гною як паливо’ поєднані в одному слові. Етнографічні записи свідчать, що руйнування опозиції *кирпич* : *цегла* відоме в слобожанських говірках у другій половині XIX ст., напр.: *Коли хочеш висватать дівчину, виломи в її хаті з груби кирпичину і держи в кишени* [Драгоманов, 1876, с. 20], *кирпичину на стіл так вона всіх і осіяла* [Драгоманов, 1876, с. 294]. Пор. запис із Катеринославщини *розбивъ одну цеглыну, таке осіяніе пишло по двору, ше краще за сонце* [Манжура, 1890, с. 66] та *солянка (синица) по веснѣ кричить; – кырпычу, кырпычу (це, бачь, берить кому треба, а їй уже топлыва не треба)* [Манжура, 1894, с. 195].

Зі сказаного можемо зробити висновок, що протиставлення двох іменників у говірці села Шестерні зникло приблизно в другій половині ХХ ст.

У полтавських говірках іменник *керпич* вживаний, окрім уже розглянутої семантики, також зі значенням ‘саморобні плитки з глини в суміші з соломою, що служать як будівельний матеріал’ [Ващенко, 1960, с. 43], пор. нижньонаддніпряньський номен *керпич* ‘2. Саман’ [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 166]. Але в первинній говірці Лозоватки іменник *керпич* не означає ‘будівельний матеріал’, оскільки цю семантику виражає термін *вільки*, пор.: *к'ін'ми м'іс'ат' // а то'д'і / руками ўже ц'і / та'к'і 'вал'ки* *д'елайут' / с'оломоу не'ре'м'ішуйут' / не'ре'п'і / нос'ат' і скла'дають' с'т'іни*. Грінченко записав на Полтавщині номен *вільок* ‘комокь мокрої глини, приготовленної для обмазки стѣнь, также для складыванія стѣнь глинобитныхъ построекъ, – въ послѣднемъ случаѣ глина перемѣшана съ соломой’ [Грінченко, 1907–1909, т. 1, с. 124–125]. Слово *вільок* ‘кавалок (глини)’ походить від дієслова *валити* ‘збивати донизу, руйнувати; рухатись масою’ [Мельничук, 1982–2012, т. 1, с. 325].

На жаль, у наших текстах діалектного мовлення із Шестерні та Глеюватки назва *вал'ок* не трапляється, так само не знаходимо цього слова зі значенням, що нас тут цікавить, і в *Словнику говірок Нижньої Наддніпрящини*. Але ця праця подає іменник *вільок* ‘дуже гладка людина’ та прикметник *валькуватий* ‘товстий і неповороткий (про людину)’ [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 127] (пор. *важкий, як вільок* [Чабаненко, 1995, с. 13]). Відповідно до сказаного, цілком логічно думати, що іменник *вільок* ‘грудка мокрої, замішеної з соломою глини для спорудження глиняних будівель або обмазування стін’ став основою для розвитку семантики до ‘товста і неповоротка (людина)’. У полтавських говірках побутує ще й прислівник *валькувато* ‘о ходьбѣ: не твердо, шатаєсь’ [Грінченко, 1907–1909, т. 1, с. 124], а в слобожанських зафіксований іменник *вілька* ‘лентяй’ [Яворницький, 1920, с. 64]. Усі форми з першим наголошеним голосним, як і в первинній говірці Лозоватки та в суміжних східноподільських говірках *вал'ок* [Поліщук, 2015, с. 200], літературна норма допускає наголос або на першому, або на другому складі *вільок* [Білодід, 1970–1980, т. 1, с. 287–288].

3.3. В обох первинних говірках оповідачі використовують різні іменники для називання сировини, з якої виготовляли *керпич*: у Лозоватці це іменник *гній* ‘2. суміш посліду або кізяка з підстилкою, що використовується як місцево органічне добриво’ [Білодід, 1970–1980, т. 2, с. 95–96], а в Шестерні – вже росіянізм *наво́з* [Фасмер, 1986–1987, т. 3, с. 34] (пор. західноукраїнську форму *наві́з* ‘2. гній’ [Желехівський, 1886, т. 1, с. 467]), напр.: *гн'її од ко'рови*

то надв'ір вивозили / а то роскидали такий круг / топтали його / р'їзали на та'к'і / п'литки / і то топчили кирпич'ем [Лз]; і ш'ч'е на'воз / о'це // к'ірп'іч' к'ірп'іч' [нерозб.] ми кажемо // **от'ходи от ко'рови** [Шс]; к'ірп'іч' тої шо палит' із на'возу [Шс]. Другий іменник в устах жінки має форму множини |ран'ше з |ферм'їу / вивозили на'вози на пол'а [Шс], очевидно, щоб підкреслити велику кількість.

Здається, що протиставлення іменників на'воз та гн'її на Нижній Наддніпрянщині також виказують і відповідні назви жука-гноювика: на південь од Кривого Рогу (Херсонщина) виступає номен навозник [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 307], а на схід (Дніпровщина) – гнояк [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 237]. Власне гасла гній у Словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини немає, зате поданий з одного тексту Д. Яворницького прикметник гнійовозний ‘непородистий; такий, що використовується на брудних і важких господарських роботах (про коня)’ [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 237]. А записана в другій половині ХХ ст. форма гнойнік ‘попелиця капустина (*Aphis brassicae* L.)’, поза всяким сумнівом, – похідна від гной. Ще пор. гнояк [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 237] та гнояний ‘гнійний’ [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 238]. Сказане, думаємо, дозволяє твердити, що на території нижньонаддніпрянських говірок форми гн'її та гної побутують віддавна.

Оскільки форма з голосним *о* в закритому складі характерна для південних говірок північного наріччя та північних говірок південно-східного наріччя, пор.: гноєвіця ‘навозная жижа’, гноюватий ‘гноеватый’ [Яворницький, 1920, с. 145], то логічно думати, що до Нижньої Наддніпрянщини форма гної занесена була переселенцями з цих говірок (пор. форми з Полтавщини гній, гный, гной [Білецький-Носенко, 1966, с. 100]).

3.4. В оповіді нараторів з Глеюватки відзначаємо паралельне вживання іменників кізяк та навоз, напр.: ну і палили ... // всім / шо було / ... ну і к'їз'ак на'верно; та ни на'верно йа з'наїу |мамка рос'казувала шо о'це в ба'бушки п'іч'здо'рова сто'їала; к'їз'ак'ом ... і дол'їуку ним |мазали / все ним ро'били; н'е ї |мого |д'їда були |кон'ї дол'їуки |мазали цим // глина і |конс'кий на'воз о'це / п'і'сок добавл'али. Номен кізяк (рідко кизяк) [Білодід, 1970–1980, т. 4, с. 159] теж – „запозичення з тюркських мов” [Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 443–444]. Хитання між голосними *і* та *и* в цьому іменнику відоме для західних кизяк [Желехівський, 1886, т. 1, с. 342] : кизяк [Желехівський, 1886, т. 1, с. 345] і східних говірок, зокрема Борис Грінченко подає як основний іменник кізяк [Грінченко, 1907–1909, т. 2, с. 243], а форму з кореневим голосним *и* – як варіантну [Грінченко, 1907–1909, т. 2, с. 237].

Діалектна назва *кизі́к* ‘овечий послід’ [Мельничук, 1952, с. 82; Аркушин, 2000, т. 1, с. 220] запозичена з якоїсь тюркської мови і пов’язана походженням зі словом *кізяк* [Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 430]. Первісно, ймовірно, іменник позначав просто ‘кізяк’, пор. північнополтавську форму з другої половини XVIII ст. „*Ежели тѣло спарит(ь) ли опечет(ь), кизикъ (кизякъ) товарячой з соломою прикладать*” [Потебня, 1890, с. 41] та *кизі́к* ‘бібки, овечий послід’ [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 165] (*бі́бки* ‘овечій, заячий і т.п. круглий помёт’ [Манжура, 1890, с. 176]).

У праці Чабаненка статті *кізяк* (*кізяк*) немає, а іменник *кізячіна* ‘один шмат чи цеглинка засушеного кізяку’ [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 170] неопослідовно перенесений з чужого тексту [Яворницький, 1920, с. 351], оскільки укладач *Словника говірок Нижньої Наддніпряниці* чомусь зігнував прикметник *кізяковий* ‘отъ слова «кізяк»’ [Яворницький, 1920, с. 447].

Етнографічні записи з Катеринославщини фіксують, здається, лише одну форму: *назбирали сухеньких кізячків і заходились варить куліш з рибою* [Драгоманов, 1876, с. 415] та *Острословіє. Давайте нашимъ кізякамъ по с.ци. (Козакамъ по чарци)* [Манжура, 1894, с. 195], так само й у порівняннях, зібраних у XX ст. [Чабаненко, 1995, с. 24, 59, 95].

Отже, можемо ствердити, що розрізнення форм *ки'з'ак* : *к'і'з'ак*, *гил'ка* : *г'іл'ка* обумовлене внутрішніми процесами живої української мови, що відбулися ще до постання говірок Криворізжя.

4. ПОПІЛ

Попіл [Білодід, 1970–1980, т. 7, с. 206] з печі виносили на город, оскільки *п'оп·і́л ха'роши́й буу́ // х'і·м'і́йі н'і'йако́йі ни бу'л'о // со'л'ома там / ч'и бу'р'йан / ч'и дро'ва // на го'род ўсе висі'пал'и / таї́ // перео'рал'и* [Гл]; *п'оп·і́л удо'бр'ен'і́є ж* [Лз]. Для форми родового відмінка нині цілком сподіваним є чергування голосних *а йак газ то во'пш'ч'е ж / п'опелу ни виби'рат'* [Лз].

Історично на території степових говірок в іменниках з ненаголошеним голосним *е* в другому закритому складі відбувалося заступлення цього голосного звуком *і*, напр.: *Ох нарубав саженъ дров* та *Ох нарубав другий сажінь дров* [Драгоманов, 1876, с. 327]; *пішов дурень* [Драгоманов, 1876, с. 333] та *продав дурінь вола* [Драгоманов, 1876, с. 332], *саженъ, сажінь* ‘скирта очерету, штабель цегли (незалежно від їх фактичної довжини, ширини і висоти)’ [Дзендзелівський, 1958, с. 50–51]. Зміна виступає і в подільських говірках *лэжинь, лэжінь* ‘корж з кукурудзяної муки’ [Мельничук, 1952, с. 84]. Результат цього процесу збігається із заступленням голосного *е*

в чужомовних словах звуком *i*. Наприклад, записи з ХІХ ст. фіксують, якщо не помиляємося, лише росіянізм *páreнь* [Мельничук, 1982–2012, т. 4, с. 294] (при фонетично закономірному *páринь* [Чабаненко, 1992, т. 3, с. 74]), а форма з голосним *i* постала, слід думати, вже в ХХ ст. *молодий у нас 'nap'in'* [Ліз], *páринь* [Чабаненко, 1992, т. 3, с. 74]. Західноукраїнське *páринь* засвідчене на сто років раніше (без паспортизації) [Недільський, 1886, т. 2, с. 601].

У наших говірках зміна голосного в іменнику *póпел* сталася, ймовірно, до початку ХХ ст., оскільки запис із суміжних територій ще зберігає старий голосний *Пóпилъ, попилъ, попельница!* // *А де твоя зузульница?* [Бессараба, 1916, с. 126], пор. слобожанську форму *попільница* ‘капустная тля’ [Грінченко, 1907–1909, т. 3, с. 332] та сучасну нижньонадніпрянську *попільница* ‘1. Послід гусениці на капусті; 2. Трав’яна воша’ [Чабаненко, 1992, т. 3, с. 227]. Борис Грінченко до іменника *попільник* подає варіант з Катеринославщини *попельня* [Грінченко, 1907–1909, т. 3, с. 332]. Зрозуміло, що зміна голосного в другому ненаголошеному складі обумовила появу голосного *i* також у відкритих складах іменника *póпел*, пор. форми *попиломъ натеръ тай прогнавъ* [Манжура, 1894, с. 173] і *тымъ попеломъ раны и затоптуваты* [Манжура, 1890, с. 155]. Серед конструкцій-порівнянь, записаних у ХХ ст., відзначаємо два приклади у *попелі* [Чабаненко, 1995, с. 70, 83] проти п’яти в (*y*) *попілі* [Чабаненко, 1995, с. 30, 59, 84, 95, 120]. Цікаво, що така форма відома й слобожанським говіркам, напр.: *позоліти ‘позич мені попілу, а то в мене не стане сорочки позолить’* [Грінченко, 1907–1909, т. 3, с. 267].

Північні полтавські говірки ХІХ ст. знають форму *póпель* ‘зола. Пепель’ [Білецький-Носенко, 1966, с. 292; Василенко, 1902, с. 168–169], що закономірно зберігає голосний *e* в непрямих відмінках, напр.: *на попель спалить* [Потебня, 1890, с. 3, 7] (пор. нижньонадніпрянську форму *на попилъ побывъ* [Манжура, 1890, с. 8, 14, ще див. с. 30, 43]). Показово, що в другій половині ХІХ ст. киянин М. Закревський обидві форми розумів як паралельні: *póпиль, попель* ‘п. роріюѣ, зола, прахъ’ [Закревский, 1861, с. 471]. На активний характер цього явища вказує очевидне звуження території побутування форми *póпел* на Полтавщині в ХХ ст. [АУМ, т. 2, к. 44].

Сказане, отже, підтверджує думку про надпоправний характер форми *póпел* в південно-східних говірках, „яка постала на противагу формі *póпел*, що сприймалася як північноукраїнська” [Шевельов, 2002, с. 415–416].

Проаналізований матеріал дозволяє, на нашу думку, твердити, що склад лексики на позначення традиційних видів палива у говірках Криворіжжя органічно й тісно пов’язаний з відповідними номенами інших степових та

суміжних говірок. Водночас розглянуті слова виявляють цілий ряд характерних місцевих фонетичних, акцентуаційних або семантичних особливостей, що й складає специфіку досліджуваної групи слів у говірках Криворізьжя.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Назви обстежених сіл

- Гл – село Глеюватка Криворізького району Дніпропетровської області.
Лз – село Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області.
Шс – село Шестірня Широківського району Дніпропетровської області.

Джерела

- АУМ – *Атлас української мови*, т. 1, 1984, Іван МАТВІЯС, ред., т. 2, 1988, Ярослава Закревська, ред., т. 3, 2001, Антін ЗАЛЕСЬКИЙ, Іван МАТВІЯС, ред., Наукова думка, Київ.
КТ – *Квартирные телефоны Кривого Рога*, 1977, Таврия, Симферополь.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Аркушин Григорій, 2000, *Словник західнополіських говірок у 2 т.*, редакційно-видавничий відділ „Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, Луцьк.
БЕССАРАБА Іван, 1916, *Материалы для этнографии Херсонской губернии*, в: *Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*, т. 94, № 4, типография императорской Академии наук, Петроград, с. 1–568.
БЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО Павло, 1966, *Словник української мови*, Наукова думка, Київ.
БЛОДІД Іван, гол. редкол., 1970–1980, *Словник української мови*, т. 1–11, Наукова думка, Київ.
ВАСИЛЕНКО Віктор, 1902, *Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии*, в: *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, т. 13, типо-литография Печатное дело, Харьков, с. 139–216.
ВАЩЕНКО Василь, 1960, *Словник полтавських говорів*, видавництво Харківського державного університету ім. О.М. Горького, вип. 1, Харків.

- ВАЩЕНКО Василь, 1968, *Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Лексичні матеріали*, Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ.
- ВЕРБОВИЙ Микола, 2011, *Спроба характеристики говірки села Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області*, „Ucrainistica”, вип. 9, Кривий Ріг, с. 99–124.
- ГРИНЧЕНКО Борис, 1907–1909, *Словарь української мови. Надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом*, т. 1–4, 1958, видавництво Академії наук УРСР, Київ.
- ГУЙВАНЮК Ніна, ред., 2005, *Словник буковинських говірок*, Рута, Чернівці.
- ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ Йосип, 1953, *Особливості словотвору українських говірок Нижнього Подністрів'я*, „Діалектологічний бюлетень”, вип. IV, видавництво Академії наук УРСР, Київ, с. 37–51.
- ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ Йосип, 1958, *Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністрів'я*, „Лексикографічний бюлетень”, вип. VI, видавництво Академії наук УРСР, Київ, с. 36–54.
- ДИКАРЕВ Митрофан, 1891, *Воронежский этнографический сборник*, издание Воронежского губернского статистического комитета, Воронеж.
- ДРАГОМАНОВ Михайл, 1876, *Малорусские народные предания и рассказы*, типография М.П. Фрица, Киев.
- ЖЕЛЕХІВСЬКИЙ Євгеній, НЕДІЛЬСЬКИЙ Софрон, 1886, *Малоруско-німецький словар*, т. 1, Євгеній Желехівський, укладач-ред., т. 2, Софрон Недільський, укладач-ред., друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів.
- ЗАКРЕВСКИЙ Николай, 1861, *Старосветский бандуриста*. Книга третия. *Словарь малороссийских идиомов*, типография Московского университета, Москва.
- ЗАДОРОЖНА Ніна, 2012, *Лексичні діалектизми однієї говірки Синюхо-Бузького межиріччя*, „Наукові записки, випуск 105 (1), серія: філологічні науки (мовознавство)”, Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка, Кіровоград, с. 46–52.
- КУРИЛО Олена, 1928, *Матеріяли до української діалектології та фольклористики*, друкарня Всеукраїнської Академії наук, Київ.
- ЛЕВЧЕНКО Михайл, 1874, *Опыт русско-украинского словаря*, типография Губернского управления, Киев.
- ЛИСЕНКО Панас, 1958, *Словник специфічної лексики правобережної Черкащини*, „Лексикографічний бюлетень”, вип. VI, видавництво Академії наук УРСР, Київ, с. 5–21.

- МАКСИМОВИЧ Іван, 1991, *Лексикон латинсько-слов'янський 1718–1724*, ч. I–II, Рим, Druckerei E. Mauersberger, Marburg.
- МАНЖУРА Іван, 1890, *Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ.*, в: *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, т. 2, вып. II, типография К. Счасни, Харьков, с. 1–194.
- МАНЖУРА Іван, 1894, *Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, зап. И.И. Манжураю в Екатеринослав. губ.*, в: *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, т. 6, вып. II, типография Губернского правления, Харьков, с. 161–197.
- МЕЛЬНИЧУК Олександр, 1952, *Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області)*, „Лексикографічний бюлетень”, вип. II, видавництво Академії наук УРСР, Київ, с. 67–98.
- МЕЛЬНИЧУК Олександр, гол. ред., 1982–2012, *Етимологічний словник української мови*, т. 1–6, Наукова думка, Київ.
- МОСКАЛЕНКО Артем, 1958, *Словник діалектизмів українських говірок Одеської області*, видавництво Одеського педагогічного інституту, Одеса.
- ПАЛАМАРЧУК Леонід, 1958, *Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївка Вчорайшенського району Житомирської області*, „Лексикографічний бюлетень”, вип. VI, видавництво Академії наук УРСР, Київ, с. 22–35.
- ПОЛЩУК Леся, 2015, *Номінація процесів будівництва у східноpodільських говірках*, Вісник Донецького національного університету. Сер. Б: Гуманітарні науки, № 1–2, с. 199–203.
- ПОТЕБНЯ Александр, 1890, *Малорусские домашние лечебники XVIII в.*, Киевская старина, т. 38, с. 1–59.
- РУДЧЕНКО Іван, 1869–1870, *Народные южнорусские сказки*, вып. 1–2, типография Е. Федорова, Киев.
- САГАРОВСЬКИЙ Анатолій, 2015, *Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)*, видавництво Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Харків.
- СТОРОЖЕНКО Николай, 1892, *Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года (рукопись А.И. Чепы)*, „Киевская старина”, т. 36, с. 119–130.
- УМАНЕЦЬ М. (КОМАРОВ Михайло), СПІЛКА А., 1893–1898, *Словарь российско-український*, т. 1–4, друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів.
- ФАСМЕР Макс, 1986–1987, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Прогресс, Москва.
- ЧАБАНЕНКО Віктор, 1992, *Словник говірок Нижньої Наддніпряниці*, т. 1–4, Комунар, Запоріжжя.

- ЧАБАНЕНКО Віктор, 1995, *Гартоване слово. Постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпряниці*, Гарт, Запоріжжя.
- ШЕВЕЛЬОВ Юрій, 2002, *Історична фонологія української мови*, Акта, Харків.
- ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро, 1920, *Словник української мови*, т. 1, Слово, Катеринослав.
- ЯНОВСЬКИЙ Юрій, 1984, *Оповідання. Романи. П'єси*, Наукова думка, Київ.

SPYSOK SKOROCZEN'

Nazwy obsteżonych sił

- Hł – село Hłejuwatka Kryworiz'koho rajonu Dnipropetrows'koho oblasti.
- Lz – село Łozowatka Kryworiz'koho rajonu Dnipropetrows'koho oblasti.
- Szs – село Szestirnia Szyrokiws'koho rajonu Dnipropetrows'koho oblasti.

Dźerela

- AUM – *Atlas ukrajins'koho mowy*, t. 1, 1984, Iwan MATWIJAS, red., t. 2, 1988, Jarosława ZAKREWS'KA, red., t. 3, 2001, Antin ZALES'KYJ, Iwan MATWIJAS, red., Naukowa dumka, Kyjiw.
- KT – *Kwartirnyje tielefony Kriwogo Roga*, 1977, Tawrija, Simfieropol.

BIBLIOHRAFIJA

- ARKUSZYN Hryhorij, 2000, *Słownik zachidnopolis'kich howirok u 2 t.*, redakcyjno-wydawnyczej widdil „Weża” Wołyns'koho derżawnoho uniwersytetu im. Łesi Ukrajinky, Łuc'k.
- BESSARABA Iwan, 1916, *Matieriały dla etnografii Chiersonskoj gubernii*, w: *Sbornik Otdielenija ruskogo jazyka i słowiesnosti impieratorskoj Akadiemii nauk*, t. 94, № 4, tipografija impieratorskoj Akadiemii nauk, Pietrograd, s. 1–568.
- BIŁEC'KYJ-NOSENKO Pawło, 1966, *Słownik ukrajins'koho mowy*, Naukowa dumka, Kyjiw.
- BIŁODID Iwan, hoł. redak., 1970–1980, *Słownik ukrajins'koho mowy*, t. 1–11, Naukowa dumka, Kyjiw.
- CZABANENKO Wiktor, 1992, *Słownik howirok Niżn'oji Naddniprianszczyny*, t. 1–4, Komunar, Zaporizżia.
- CZABANENKO Wiktor, 1995, *Hartowane słowo. Postijni poriwniannia w howirkach Niżn'oji Naddniprianszczyny*, Hart, Zaporizżia.

- DIKARIEW Mitrofan, 1891, *Woroniežskij etnograficzeskij sbornik*, izdanije Woroniežskogo gubernskogo statističeskogo komiteta, Woroniež.
- DRAGOMANOW Michaił, 1876, *Maloruskije narodnyje priedanija i rasskazy*, tipografija M.P Frica, Kijew.
- DZENDZELIWS'KYJ Josyp, 1953, *Osobywosti słowotworu ukrajins'kich howirok Nyžn'oho Podnistrowja*, „Dialektolohičnyj biuleten”, wyp. IV, wydawnictwo Akademiji nauk URSR, Kyjiw, s. 37–51.
- DZENDZELIWS'KYJ Josyp, 1958, *Słownyk specyficznoci leksyky howirok Nyžn'oho Podnistrowja*, „Leksykohraficnyj biuleten”, wyp. VI, wydawnictwo Akademiji nauk URSR, Kyjiw, s. 36–54.
- FASMER Maks, 1986–1987, *Etimologiczeskij słowar' russkogo jazyka*, t. 1–4, Progiess, Moskwa.
- HRINCZENKO Borys, 1907–1909, *Słowar' ukrajins'koji mowy. Nadruk. z wydannia 1907–1909 rr. fotomechanicznym sposobom*, t. 1–4, 1958, wydawnictwo Akademiji nauk URSR, Kyjiw.
- HUJWANIUK Nina, red., 2005, *Słownyk bukowyns'kich howirok*, Ruta, Czerniwci.
- JANOWS'KYJ Jurij, 1984, *Opowidannia. Romany. Pjesy*, Naukowa dumka, Kyjiw.
- JAWORNYC'KYJ Dmytro, 1920, *Słownyk ukrajins'koji mowy*, t. 1, Słowo, Katerynosław.
- KURYŁO Ołena, 1928, *Materijaly do ukrajins'koji dijalektolohiji ta folklorystyky*, drukarnia Wseukrajins'koji Akademiji nauk, Kyjiw.
- LEWCZENKO Michaił, 1874, *Opyt russko-ukrainskogo słowaria*, tipografija Gubernskogo uprawlenija, Kijew.
- LYSENKO Panas, 1958, *Słownyk specyficznoci leksyky prawoberežnoji Czerkaszczyny*, „Leksykohraficnyj biuleten”, wyp. VI, wydawnictwo Akademiji nauk URSR, Kyjiw, s. 5–21.
- MAKSYMOWYCZ Iwan, 1991, *Leksykon latyns'ko-słowjans'kyj 1718–1724*, cz. I–II, Rym, Druckerei E. Mauersberger, Marburg.
- MANŻURA Iwan, 1890, *Skazki, posłowicy i t.p., zapisannyje w Jekatierinosławskoj i Char'kowskoj gub.*, w: *Sbornik Char'kowskogo istoriko-filologiczeskogo obszczestwa*, t. 2, wyp. II, tipografija K. Szasni, Char'kow, s. 1–194.
- MANŻURA Iwan, 1894, *Maloruskije skazki, priedanija, posłowicy i powierja, zap. I.I. Manżuroju w Jekatierinosław. gub.*, w: *Sbornik Char'kowskogo istoriko-filologiczeskogo obszczestwa*, t. 6, wyp. II, tipografija Gubernskogo prawleniija, Char'kow, s. 161–197.
- MELNYCZUK Ołeksandr, 1952, *Słownyk specyficznoci leksyky howirky sela Pysariwky (Kodyms'koho rajonu, Odes'koji oblasti)*, „Leksykohraficnyj biuleten”, wyp. II, wydawnictwo Akademiji nauk URSR, Kyjiw, s. 67–98.

- MELNYCZUK Ołeksandr, hoł. red., 1982–2012, *Etymologicznyj słownyk ukrajins'koji mowy*, t. 1–6, Naukowa dumka, Kyjiw.
- MOSKALENKO Artem, 1958, *Słownyk dialektyzmiw ukrajins'kich howirok Odes'koji oblasti*, wydawnictwo Odes'koho pedahohicznoho instytutu, Odesa.
- PAŁAMARCZUK Łeonid, 1958, *Słownyk specyficznoci leksyky howirky s. Musijiwka Wczorajszens'koho rajonu Żytomyrs'koji oblasti*, „Łeksykohraficznyj biuletyn”, wyp. VI, wydawnictwo Akademiji nauk URSR, Kyjiw, s. 22–35.
- POLISZCZUK Łesia, 2015, *Nominacija procesiw budiwnyctwa u schidnopodils'kich howirkach*, „Wisnyk Doniec'koho nacionalnoho uniwersytetu. Ser. B: Humanitarni nauky”, № 1–2, s. 199–203.
- POTIEBNIJA Aleksandr, 1890, *Malorussskije domasznije leczebnyki XVIII w.*, „Kijewskaja starina”, t. 38, s. 1–59.
- RUDCZENKO Iwan, 1869–1870, *Narodnyje jużnorusskije skazki*, wyp. 1–2, tipografija E. Fiedorowa, Kijew.
- SAHAROWSKYJ Anatolij, 2015, *Materiały do frazeolohicznoho słownyka Centralnoji Słobożanszczyny (Charkiwszczyny)*, wydawnictwo Charkiwskoho nacionalnoho uniwersytetu im. W.N. Karazina, Charkiw.
- STOROZENKO Nikołaj, 1892, *Malorussskije sujewierija, koim mało kto wierił, sobrannyje 1776 goda (rukopis' A.I. Czepy)*, „Kijewskaja starina”, t. 36, s. 119–130.
- SZEWELOW Jurij, 2002, *Istoryczna fonolohija ukrajins'koji mowy*, Akta, Charkiw.
- UMANEC' M. (KOMAROW Mychajło), SPIŁKA A., 1893–1898, *Słowar' rosijsko-ukrajins'kyj*, t. 1–4, drukarnia Naukowoho Towarystwa im. Szewczenka, Lwiv.
- WASILENKO Wiktor, 1902, *Opyt tolkowogo słowaria narodnoj tiechniczieskoj tierminologii po Poltawskoj gubernii*, w: *Sbornik Char'kowskogo istoriko-filologiczeskogo obszczestwa*, t. 13, tipo-litografija Pieczatnoje dieło, Char'kow, s. 139–216.
- WASZCZENKO Wasyl, 1960, *Słownyk poltaws'kich howoriw*, wydawnictwo Charkiwsk'koho derżawnoho uniwersytetu im. O.M. Hor'koho, wyp. 1, Charkiw.
- WASZCZENKO Wasyl, 1968, *Linhwistyczna heohrafija Naddnyprianszczyny. Łeksyczni materiały*, Dnipropetrows'kyj derżawnyj uniwersytet, Dnipropetrows'k.
- WERBOWYJ Mykoła, 2011, *Sproba charakterystyki howirky sela Łozowatka Kryworiz'koho rajonu Dnipropetrows'koji oblasti*, „Ucrainistica”, wyp. 9, Krywyj Rih, s. 99–124.

- ZADOROŻNA Nina, 2012, *leksyčni dialektizmy odnijeji howirky Syniuchobudz'koho mežyriczczia*, „Naukowi zapysky, випуск 105 (1), serija: filolohicni nauky (mowoznawstwo)”, Redakcyjno-wydawnyczyj widdil Kirowohrads'koho deržawnoho pedahohicznoho uniwersytetu im. Wołodymyra Wynnyczenka, Kirowohrad, s. 46–52.
- ZAKRIEWSKIJ Nikolaj, 1861, *Staroswietskij bandurista*, Kniga tretija: *Słowar' malorossijkich idiomow*, tipografija Moskowskogo uniwersiteta, Moskwa.
- ŻELECHIWSKYJ Jewhenij, NEDILS'KYJ Sofron, 1886, *Malorusko-nimeckij slowar*, t. 1, Jewhenij Żelechiwsk'kyj, układacz-red., t. 2. Sofron Nedils'kyj, układacz-red., drukarnia Naukowoho Towarystwa im. Szewczenka, Lwiv.

Mykola Werbowyj

CECHY NAZW TRADYCYJNEGO OPAŁU W GWARACH OKOLIC KRZYWEGO ROGU

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są podobieństwa i różnice między gwarami okolic Krzywego Rogu a ukraińskim językiem ogólnym. W pracy została przedstawiona i omówiona leksyka gwarowa dotycząca nazw tradycyjnego opału, używana w okolicach Krzywego Rogu. Obecnie część tych wyrazów wychodzi z użytku i zanika. Bazę źródłową stanowią teksty gwarowe z trzech wsi położonych w pobliżu Krzywego Rogu, które zostały założone w XVIII i XX wieku. Analiza zgromadzonego materiału gwarowego została przeprowadzona z wykorzystaniem danych językowych słowników gwarowych oraz materiałów etnograficznych z XIX i początku XX wieku. Analizowana leksyka gwarowa charakteryzuje się swoistymi właściwościami fonetycznymi, gramatycznymi i semantycznymi, wykazuje również podobieństwo do nazw występujących w pobliskich gwarach stepowych i wschodniopodolskich.

THE PECULIARITIES OF LEXICON CLOSELY RELATED WITH THE TRADITIONAL TYPES OF FUEL IN THE DIALECTS OF THE KRYVVI RIH REGION

Summary

This article deals with similarities and differences in the dialects of villages in the Kryvvi Rih region and in general Ukrainian language. The article presents a description of the system analysis of the peculiarities of lexicon which are closely related to the traditional types of fuel in the steppe dialects of the Kryvvi Rih region. A certain number of these words usually become obsolete and vanish. The work has been compiled from original sources of dialect texts collected in three villages founded in the 18th and 20th centuries in the Kryvvi Rih region. The analysis of collected dialect

material has been made in accordance with corresponding dictionaries and writings of ethnographical material of the 19th and the beginning of the 20th centuries collected in areas close to the Kryvyi Rih region. The analyzed lexical dialect material is closely related to traditional types of fuel in the dialects of the Kryvyi Rih region. This lexicon possesses main features coinciding with local peculiarities of steppe dialects in general and demonstrates its local phonetical, grammatical and semantic peculiarities.